

- 3 Aimūhambetova J.Ä. Oralhan Bökei prozasындағы мифологизм мәселесі. Filol.ғыл.kand. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисер.-ia. Astana, 1999. – 126 b.
- 4 Budur N., Pankeev İ. K chitatelü //Mify i legendy narodov mira – M: Olma-Pres, 2000.
- 5 Jaqsylyqov A. Obrazy, motivy i idei s religioznoi soderjatelnöstü v kazahskoi literature. Tipologia. Estetika. Genezis. – Almaty: «Qazaq universiteti», 1999. – 520 s.
- 6 Кеңшілікүлі А. Qazaqty süiu. – Almaty: «Öner». – 2008. 232b

МРНТИ 17.17.01

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.63>

Сарбасов Б.С.,¹ Кдыралиева Ж. Б.²

*^{1,2} Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ЕЖЕЛГІ ӘДЕБИ МҰРАЛАРДАҒЫ АҒАШ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Ғылыми мақалада ежелгі дәуір әдеби мұралардағы ағаш бейнесі туралы айтылады. Ежелгі дәуір әдебиеті мұралары туралы айтқанда, ең алдымен туындылардың тек қазақ халқына ғана емес, өзге де түркі тектес халықтардың әдебиетімен ортақ екендігін, ежелгі түркі тілінде жазылғандығы, ғылыми тұрғыдан қай халықтың әдебиеті бүгінгі күнгі тілдегі ұлт тілімен жазылуы шарт еместігін ескеруіміз керек. Осындай ортақ мұралардың бірі мақаламызға арқау болған аңыз-ертегілердің символына айналған мықан ағашының нысаналық белгісін айтуға болады. Алып ағаш жайлы көптеген аңыз-әңгімелер, тамырын тереңге жайған түркі тектес ұлттардың түп ата-тегінің бейнесін көрсеткен ағаш жайлы «Алып терегім құлады»- деген сөз бар. Бұл сөз өте ертеде өзіндік мағынасымен құнды, аңыз ертегілерімен де іспеттес жалғасын тауып, бүгінгі күнге дейін киелі ағаш ретінде тарихтан өз орнын тапқанды жайында мақалада жан-жақты сұрыпталып, нақты мысалдармен дәйектелді.

Түйін сөздер: алып ағаш, бәйтерек, аңыз-әңгімелер, құндылықтар, шежіре. т.б.

Sarbasov B.,¹ Kdralieva Z.²

*^{1,2} Kazakh National Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan*

THE IMAGE OF A TREE IN ANCIENT LITERARY HERITAGE

Abstract

The scientific article deals with the image of a tree in the literary heritage of ancient times. Speaking of the heritage of ancient literature, we must first take into account that the works are common not only to the Kazakh people, but also to the literature of other peoples of Turkic origin, written in the ancient Turkic language. One of such common heritages is the target symbol of the mykan tree, which has become a symbol of the legends on which our article is based. There are many legends about the giant tree, the saying "My giant tree has fallen" about the tree, which reflects the roots of the deep-rooted Turkic peoples. This word has a long history of its own meaning, as well as legends, and to this day it has found its place in history as a sacred tree, which is described in detail in the article with specific examples.

Keywords: giant tree, Baiterek, legends, values, genealogy

Сарбасов Б. С.,¹ Кдыралиева Ж. Б.²

*^{1,2} Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан*

ОБРАЗ ДЕРЕВА В ДРЕВНЕМ ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ

Аннотация

В научной статье рассказывается о древнем образе дерева в литературном наследии. Говоря о наследии древней литературы, необходимо прежде всего принять во внимание, что произведения общие не только для казахского народа, но и для литературы других тюркских народов, написанные на древнетюркском языке, с научной точки зрения нет необходимости писать литературу какого-либо народа. О дереве ходит много легенд, которые отражают корни глубоко укоренившихся тюркских народов, одна из поговорок «Алып терегім құлады» выражена во многих смыслах. Это слово имеет долгую историю своего значения, а также легенд, и по сей день оно нашло свое место в истории как священное дерево, о чем подробно рассказывается в статье на конкретных примерах.

Ключевые слова: гигантское дерево, Байтерек, легенды, ценности, генеалогия и т.д.

Кіріспе. Қазақ аңыз-ертегілеріндегі мықан ағашының (бәйтеректің) нысаналық белгісі – заман, мәңгілік өмір. Қазақ үшін о дүние мен бұл дүниенің шекаралық белгісі – шок терек. Ер Төстік те, Керкұла атты Кендебай да, Тазша бала да бәйтеректің түбіне келіп, осы өмірге оралады. Олар біз жайлаған кеңістіктен өзге кеңістікте өмір сүріп келген. «Күн астындағы Күнікей қыздағы» алтын ағаш та сондай құдіретке ие, мықан ағашы (бәйтерек) – мәңгілік уақыттың символы.

«Ер Төстік» те, «Керкұла атты Кендебай» да, «Күн астындағы Күнікей қыз» да Түркі қағанаты мен оғыз-қыпшақ дәуірінен бұрын шыққан ертегілер. Мүмкін, оқиға құрылымы жағынан өзгеріске ұшырап, бір желі қосылып, бір желі алынып тасталған болар, бірақ, ежелгі дәуірдің нысанасына айналған бәйтерек аңыздың түп қазығы болып қалған. Бұл нысана «Қозы-Көрпеш Баян сұлуда» – бестерек, «Қыз Жібекте» – жалғыз курай. Қу ағаш (Төлегеннің панасыздығын мензеу), «Абай жолында» шынар, алып бәйтерек ретінде көрініс тапты.

Әдістемесі. Мықан ағашы (бәйтерек) – түркі тілдес ұлттардың түп атасының бейнесі. Қыпшақты тілге тиек етер болсақ, қазақ шежіресі бойынша қыпшақтар қазақ орта жүзінің алты үлкен тайпасының бірі.

«Оғыз-намеде» Ұлық Орда бек Етіл суынан өту үшін ағаш кесіп, сал жасайды. Ол жайында «Оғыз-намеде» Оғыз қаған әскеріндегі өзі бек, өзі ер Ұлық Орда бек деген белгілі жауынгер болған делінген. Ол Оғыз әскері Етіл суынан өте алмай қысылған кезде, тапқырлық жасап, қалың қолды Етіл суынан сол салмен өткізеді. Үлкен қызмет етеді. Оғыз қаған: «Ай, ай сен мұнда бек бол» [1,91] – дейтін эпостың айтуынша Қыпшақ Ұлық Орда бекті Оғыз қаған Етіл өңіріне бек етіп тағайындайды. Яғни, Қыпшақ Ұлық Орда бек Етіл өңірінің әкімі, иесі... Алайда ол Оғыз маңына топтасқан көп ұлыстың бірі ретінде суреттеледі. «Әрине, мұнда мотив өте көне болып, оның географиялық ортасы жаңа болуы мүмкін. Бұл қыпшақтардың VIII–XI ғасырларда осы өңірде болуы жағдайына байланысты қайта жаңғыруы да мүмкін» – дейтін ғалымдардың пікірі оғыздар тарихының түрлі кезеңдерінің бір кейіпкер маңына топталу процесін мензейді.

Ал Әбілғазы шежіресіндегі деректер бойынша жорықта ағаш қабыршағында дүниеге келді делінетін «Қыпшақ» атты бала Оғыз қағанның өкілі баласы ретінде соның қолында тәрбиеленіп, кейін сенімді батыры, әйгілі қолбасшысына айналады. Дон, Еділ бойындағы халық Оғызға қарсы толқып наразылық білдіргенде, хан соларды күшпен басуға көп әскермен Қыпшақты жібереді. Қыпшақ бек наразылықты басқан соң, осы жерде ұзақ жылдар бойы билік құрып, кейін 4000 жылдай тәуелсіз өмір сүрген Дешті Қыпшақ мемлекетінің негізін салады. Сол қалың Қыпшақ елі осы баладан тараған ұрпақ еді дейді Әбілғазы шежіресі [2].

Мықан ағашы, алып бәйтерек – ата-бабамыз Алып Ер Тұңға. Оның атасы Қыпшақ, тегі түрік Ишбақай, Ишбақайдың арғы атасы – Тарғытай. Тарғытай да бәйтеректің саясында, найзағайлы дауылда дүниеге келген. Ұлы Герадот дегдар «Адам ата-Хауа ана» дәуіріне апарды. Ал Адам ата мен Хауа ана бейіштегі жақсылық пен жамандықтың парқын таңытатын киелі ағаштың жемісін жеген соң біз жаралдық-мыс емес пе.

Мықан ағашы (бәйтерек) – аңыздарда дүниенің кеңдігінің символы. Ол табиғат пен өмірдің жалғасқан айналымы шексіздігін мензейді. Фольклортанушы ғалым С. Қасқабасов «... Бәйтеректің басына ұя салған самұрық (не алып құс) кейіпкерді аспан әлеміне алып ұшады, иә болмаса жер бетіне шығарады. Зәулім бәйтерек бейнесі – қазақ жағдайына сәйкес космостық ағаштың өзгерген түрі. Мұны қазақтардың айдалада өсіп тұрған жалғыз ағашты қадір тұту салтынан да көруге болады» дегенді айтады. Бұл ойымызды Шоқан Уалихановтың мына пікірі қуаттай түседі: «Жапанда өсіп тұратын жалғыз ағаш немесе бұта қадірленіп, адамдар оның басына түнейді. Қасынан өтіп бара жатып, адамдар ағаштың бұтақтарына шүберек байлайды. Ыдыс тастайды. Тіпті, құрбандық шалады. Я болмаса аттың жалын түйіп тастайды», «орман тәңірінің киесі атады» деп жалғыз ағашты кестірмейтін, жас талды сындырмайтын әдетіміз күні бүгінге дейін жалғасып келе жатуы да сол кездегі түсінік-түйсіктерден қалған болса керек» [3,45].

Пайғамбарымыздың атасы Абдулмутталиб былай деген: «Бір жолы ұйықтап жатып түсімнен шошып ояндым. Дереу бір көріпкелге барып, жорығайын деп ойладым. Оған барғанымда ол бетіме қарап «Ей, Құрайыш басшысы! Саған не болды? Жүзіңнен әлдебір беймазалық көрініп тұр. Әлде бір нәрсе болып қалды ма?, - деді. «Иә, бір түс көрдім, бұл туралы ешкімге тіс жарған жоқпын» деп оған айтып бердім: Бүгін түсімде өте үлкен бір ағаш көрдім. Бір ұшы аспанға жетіп тұр, бұтақтары шығыс пен бастысқа таралған. Ол ағаштан сондай бір нұр шашырайды, күн оның қасында жай нәрсе болып қалды. Бірде көрініп, бірде жоқ болады. Адамдар соған бет бұрған еді. Барған сайын нұры арта түсті. Құрайыш тайпасының кейбір адамдары сол ағаштың бұтақтарына жабысуда, кейбіреулері ол ағашты кесуге ұмтылуда еді. Бір жас адам ол ағашты кескісі келгендерге тосқауыл болады. Ол адамның жүзі әсем, бүкіл

денесінен де хош иіс тарап тұр еді. Ондай адамды мен өмірімде көрген емеспін. Мен де әлгі ағаштың бір бұтағынан ұстағым келді, бірақ қолым жетпеді», - дедім. Түсімді айтып, болғаннан кейін оның өңі бозарып, «ол саған бұйырмайды», - деді, мен «кімге бұйырады?» дегенімде «Сол ағаштың бұтағынан ұстағандарға», - деді. Сосын «Сенің тегіңнен бір пайғамбар келеді, барлық жаққа үстемдік жүргізеді, адамдар соның дініне кіреді», - деді. Сосын қасымдағы Әбу Тәліпке қарап, «Бұл оның көкесі болып қалар», - деді. Әбу Тәліп бұл оқиғаны пайғамбарымызға пайғамбарлығы білдірілген кезде айтқан және «Міне, сол ұлкен ағаш – Әбул Қасым Әл-Әмин Мұхамед алейһиссалам» деген [4,30-31].

Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с) «Құрманың жапырағы жерге түспейді. Мүміннің де жасаған дұғалары жерге түспейді» (яғни, қабыл болмастан кері қайтарылмайды) деген екен. Құрма пальмасы – Иса пайғамбарды босанған кезде Мәриям анамызға пана болғандығы Құранда айтылады. Құранның аяттары ең бірінші құрма ағашының жапырақтарына жазылған. Мәдинадағы алғашқы мешіт, құрма діндері мен кірпіштен соғылған. Құрма талшықтары Алла Елшісінің төсеніші болған.

Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с) жасы ұлғайған шағында бір құрма талының дінін құтпа оқитын орын ретінде тұрақты пайдаланады. Ол құрма ағашы Пайғамбарымызға тірек ретінде қызмет ететін-ді. Кейін, Алла Елшісіне құтпа оқитын арнайы мінбер орнатылғанда, ол сол жаңа орынға ауысады. Пайғамбармыз өзінің әдеттегі орны болған құрма дінінен басқа орынға жайғасып, құлшылықтан алдында құтпа оқи бастағанда, Алла Елшісінен ажырап қалған құрма ағашы сәби балаша (баланың жылағанына ұқсас дыбыспен) жылаған екен. Әрі ол құрма дінінен шыққан дыбыс, Пайғамбар (с.ғ.с) төменге түсіп, қолын оның үстіне қойғанынша тоқтамаған көрінеді [4,201].

Ислам әлемінде жәннаттық жеміс саналатын құрманың орны ерекше. Құран аяттарында құрма пальмасы бірнеше рет аталған. Әрі он бес жере құрманың Алла Тағала тарапынан адамзатқа берілген сый екендігі айтылады. Алла елшісі құрманы адам үшін ең жақсы тағам деп санаған. Сондай-ақ жүрек ауруларының емі ретінде құрманы пайдалануды өсиет еткен.

Халық арасында тараған тағы бір аңызда осы құрма аманат ретінде жүреді. Бұл Арыстан баб әулиенің Қожа Ахмет Яссауиге Алла Елшісінің аманаты тапсырғаны туралы әпсанада айтылады.

Нәтижелер. Ағаш – адамның күнкөріс қарекеті мен рухани өмірде ерекше орын алатын табиғат нысаны. Анимистік дүниетанымға байланысты туындаған наным-сенімдер бойынша ағаштарда жаны бар «тіршілік иесі». Әлемнің көптеген халықтары Ағашты қастерлеп, табынған.

Саян-Алтайдағы түрік халықтары Ағашқа құрбандық шалып, сан түрлі жора-жосындар атқарды. Олардың ағашты ерекше қастерлеуі орманды өлкенің тұрғындары болғандығымен байланысты болса керек. Мысалы, иркіт руы өздерінің «әкесі ырғай, анасы қайың» деп санайды. Ал қазақта қыпшақ руының арғы тегі ағашпен байланысты айтылғаны белгілі.

Оғыз қағанның жарын Тәңіріден тілеуі, оның бірінің ағаш қуысында отырған сұлулығы керемет қыз болуын сипаттайтын тұстары да түрлі фольклорлық наным-түсініктер тоғысқан. Осындағы ағаштың қуысындағы сұлу қыз көзінің көкпен де көгірек, шашының теңіз толқынындай (ол да көк) болуы – тәңірлік нанымның көріністері. Себебі, Жаратушы Көк Тәңірінің мекені көкте болғандықтан, ең әдемі де қасиетті түс – Көк, және ол Тәңірінің нышаны болып дүниеге келу мотивінің негізінде ежелгі адамдардың ағашты тотем тұтқан наным-сенімінің ізі бар.

Талқылау. Қазақ фольклорындағы ағаш культі жайында С.А. Қасқабасов: «Ертегілерде үш әлемді, яғни бүкіл космосты, сөз еткенде үлкен зәулім ағаш суреттеледі. Бұл ағаш көп жағдайда мифтік үш әлемді вертикальді түрде жалғастырып тұрады. Ғылымда оны «әлемдік ағаш» (мировое дерево) немесе «космостық ағаш» (космическое дерево) деп екіге бөледі. Осы космостық ағаш бейнесі көне мифтермен бірге шамандық нанымға да кіріккен. Жалпы, әлемдік ағаш туралы мифтік ұғым қазақтың ертегілері мен шамандық нанымында да кездеседі. Рас, онда жоғарыда айтқан көне мифтердегідей емес, реликт түрінде кездеседі. Мәселен, кейбір қазақ ертегілерінде зәулім бәйтерек суреттеледі. Ол кейіпкердің өмір жолында өте маңызды рөл атқарады. Бәйтерек түбінде айдаһарды өлтірген кейіпкер аспан әлеміне көтерілуге немесе жер астынан шығуға мүмкіндік алады: бәйтеректің басына ұя салған Самұрық (не алып қаракұс) кейіпкерді аспан әлеміне алып ұшады, я болмаса жер бетіне шығарады. Міне, мұндағы зәулім бәйтерек бейнесі – қазақ жағдайына сәйкес космостық ағаштың өзгерген түрі» – дейді [3,86-87].

Ежелгі заманның ұлы бақсылары: «Менің тұрағым – Көк Тәңірі, Күн мен Ай, анам ағаш, жел мен су» [5,601] – деген екен. Сондай-ақ ғалым космостық ағаш бейнесінің шамандық нанымда жақсы сақталғандығы, қазақ бақсыларының қолына ұстаған асатаяғының (асай-мүсей) осы космостық ағаштың өзгерген элементі деген ойлар ұсынады. Жалпы ағаш тотеміне қатысты ғалымдардың түрлі тұжырымдары бір арнаға тоғысады.

Шамандық сенімдегі, болашақ бақсының құтын аспан әлемінің рухтары – құстар алып кетеді де, қасиетті ағаштың басындағы ұяға апарып тәрбиелейді. Мұндай Әулие ағашты сахалар Ыйық мас деп атаған. Бақсы неғұрлым күшті болса оның құты ағаштың жоғарғы жағында, әлсіздеу болса төменгі бұтақтарындағы ұяда тәрбиеленетін болғандығы туралы Ш. Ыбыраев пікірлер түйіндеген [5,601]. Осындай тәрбие кезінде бақсының құты аққу құсқа айналдырылған. Кейін бақсының өзіне қайтарылып берілген.

Кумандардың сенімі бойынша өлген құдайдың қызынан туған Құрылтайдан тарайтын бақсылар тумай тұрғанда оның «бәйтерегі» басқа бір мифтік елде өсе бастайды» екен [6,103]. Әлемдік ағаш, аспан, жер және жер асты әлемін байланыстырушы, сондай-ақ екі дүние арасында дәнекер жалғастырушы қызметін атқаруы И. Кастанье жазып алған бір бақсылық сарында сақталған:

Он бесімде жабысты,

Жиырмада табысты.
Көнбес ескі көндерде,
Қу ағашқа түнерде [7,45].

«Мұндағы «он бесінде жабысып, жиырмасында табысқан дерт» бақсылықтың қонуы екені даусыз, ал «қу ағашқа түнеу» де сол Сібір шамандарының түсінігіндегі ана-құстың бақсы құтын ағаштағы ұяға түнетуі болса керек» – деп көрсетеді Ш. Ыбыраев [5,601].

Сондай-ақ «Қорқыт ата кітабындағы» Ораздың ағашқа сиынып, онымен тілдесуі осы байырғы тотемдік түсініктердің сілемдері (екінші жыр). Жалғыз көзді дәуді өлтіретін Бисат өзі туралы:

Атам атын сұрар болсаң, қаба ағаш,

Анам атын сұрар болсаң, күркіреген арыстан,- деуі Оразды гәуірлер қол-аяғын байлап, дар түбіне әкелгенде оның дар ағашына қарап:

«Атың ағаш десең, шамданба ағаш! О, Мекке мен Мәдиненің есігі болған ағаш! Құдаймен тілдескенде, Мұсаның асасы болған ағаш! Ерлердің ері Әлидің дүлділіне ер болған ағаш! Зұлпықарға сап болған ағаш! Хасан мен Хұсайынға бесік болған ағаш! Ерге де, әйелге де қатер болған ағаш! Мені саған асар болса, құлап түс ағаш! [8,56] деп сөйлеуі Ағаш культімен байланысты көне ұғымдар. Ол қасиетті адамның не бақсының атасы (анасы) ретінде ағаштың аталатындығы тағы да сол құттың мекені болумен ұштасып жатыр. Көне түркілік ұғымда ағашты ана санау, адам жанының ағашқа барып паналауы сияқты ұғымдар орын алғандығын зерттеушілер жазған.

Қорытынды. Оғыздың болашақ жарын ағаш қуысында кездестіріп ғашық болуында осы көне түсініктердің ізі жатыр. Сондай-ақ эпоста белгілі бір этникалық атаудың берілуінде де осы ұғымның ықпалы бар. Мәселен: «Оғыз-наме» кітаби эпосында Етіл (Еділ) өзенінен әрі өтіп, Үрім (Рим) қағанмен соғысқан Оғызға, Ұлық Орда деген шебер кісі ағаштан сал жасап, дүние-мүлкімен аман-есен бері өткізеді. Ұлық Орданың бұл ісіне сүйсінген Оғыз қаған: «Сен осы жерге бек бол, «Қыпшақ» бол, – дейді. Әбілғазының «Түріктер шежіресінде» ағаш қуысында туған балаға Оғыз қаған «Қыпшақ» деп ат қояды. Себебі, «қыпшақ» – ағашта туған деген мағынаны білдіреді екен.

Көне замандарда төл топырағымызда жасалып, сақталып келе жатқан мұралар да аз емес. Адам танымының алғашқы кезеңдеріндегі айнала табиғатты тұтас жан деп ұғыну, адам мен табиғаттың бір-біріне оң және теріс әсерлері туралы түсініктер бұрынғы ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігіне тірек болып, бүгінгі заман ой-танымында, әдеби көркемдік әдістерінде сақталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Өмірәлиев Қ. «Оғыз қаған» эпосының тілі. – Алматы: Ғылым, 1988. – 280б.*
- 2 *Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 208 б.*
- 3 *Қасқабасов. С. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.*
- 4 *Рамазан Айваллы Хазірет Мұхаммед әлейһиссаламның өмірі – Алматы, 2014. -586б.*
- 5 *Ыбыраев Ш. Қорқыт және шаманизм. //Қорқыт ата – Алматы, 1899. – 601б.*
- 6 *Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск, 1980 –103с.*
- 7 *Кастанье И. Из области киргизских верований // ВООУ. –1992. – №3 (с 45)*
- 8 *Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет. – Алматы: Ғылым, 1986. – 216 б.*

References:

- 1 *Ömiräliev Q. «Oğyz qağan» eposynyñ tılı. – Almaty: Ğylym, 1988. – 280b.*
- 2 *Äbılǵazy. Türik şeжіresі. – Almaty: Ana tılı, 1991. – 208 b.*
- 3 *Qasqabasov.S. Janazyq. Är jylǵy zerteuler. – Astana: Audarma, 2002. –584 b.*
- 4 *Ramazan Aivally Haziret Mühammed aleihissalamnyñ ömiri –Almaty, 2014.-586b.*
- 5 *Ybyraev Ş. Qorqyt jäne şamanizm. //Qorqyt ata – Almaty, 1899. – 601b.*
- 6 *Alekseev N.A. Rannie formy religii türkoiazыchnyh narodov Sibiri. – Novosibirsk, 1980 –103s.*
- 7 *Kastane İ. İz oblasti kirgizskih verovanii // VOOU. –1992. – №3 (s 45)*
- 8 *Qyraubaeva A. Ejelgi ädebiet. – Almaty: Ğylym, 1986. – 216 b.*

МРНТИ 14.01.11

<https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.64>

Сейсенбаева Ж.А.¹

*¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚЫЗ БАЛА ТӘРБИЕСІНІҢ КӨРКЕМДЕЛУ СИПАТЫ

Аңдатпа